

Αρχαιολογικά τεκμήρια στο Τουρκμενιστάν: η έρημος Κάρα-Κουμ

Βίκτωρ Σαργιαννίδης

Δρ Αρχαιολόγος

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται τα αρχαιολογικά ευρήματα των τελευταίων χρόνων στην Κάρα-Κουμ, μία από τις μεγαλύτερες ερήμους του κόσμου που βρίσκεται στην κεντρική Ασία, στο ανατολικό τμήμα του σύγχρονου Τουρκμενιστάν. Στην άμμο της νοτιοανατολικής Κάρα-Κουμ ήρθε στο φως μια αρχαία χώρα με την ονομασία Μαργκούς, σύμφωνα με την επιγραφή του Μπεχιστούν (Ιράν).

Ήδη την 4η χιλιετία π.Χ., τα φύλα του νοτίου Τουρκμενιστάν έκαναν τις πρώτες αποτυχημένες απόπειρές τους να εποικίσουν αυτά τα εδάφη. Η επόμενη, πολύ πιο αποτελεσματική απόπειρα έγινε έπειτα από χίλια χρόνια, δηλαδή στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Στην Ακκαδική ή ίσως στη μετα-ακκαδική περίοδο (2250-2000 π.Χ.), το αρχαίο δέλτα του ποταμού Μουργκάμπ υποδεχόταν τα φύλα της Εγγύς Ανατολής, που ήταν εξοικειωμένα με την αρχαία αγροκαλλιέργεια και κτηνοτροφία (συμπεριλαμβανομένης της εκτροφής αλόγων), τους πρωτόγονους τρόπους αρχαίας άρδευσης, με διάφορους τρόπους κατασκευών και μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη χειροτεχνία. Στη χώρα τους χρησιμοποιούσαν με επιτυχία τη γνώση και την τεχνογνωσία τους.

Αμερικανοί και ρώσοι επιστήμονες αποδίδουν τη μαζική μετανάστευση των φύλων στην ξηροθερμική περίοδο που παρατηρήθηκε στην Εγγύς Ανατολή και τη Δυτική Μεσόγειο. Ως αποτέλεσμα της ξηρασίας, οι βροχοπτώσεις μειώθηκαν δραματικά, τα χωράφια είχαν λιγοστό νερό και οι σοδειές μειώθηκαν στο ελάχιστο. Αυτό τεκμηριώνεται από τον μεγάλο αριθμό εγκαταλελειμμένων αγρών και των καταλοίπων αρχαίων οικισμών που βρέθηκαν στην τεράστια περιοχή που εκτείνεται από την Ελλάδα ως την Ινδία.

Ουσιαστικά, όπως μπορούμε να δούμε σήμερα, την εποχή εκείνη η ξηροθερμική κρίση δεν έπληξε όλες τις αρχαίες εκτάσεις αγροκαλλιέργειας αλλά μόνο ορισμένες. Οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα εδάφη τους και ξεκίνησαν ένα μακρύ ταξίδι προς αναζήτηση νέων γόνιμων εδαφών. Άρχισαν να εξερευνούν τις γειτονικές χώρες και αφού όλες οι κοντινές περιοχές είχαν ήδη καταληφθεί από άλλα φύλα συνέχισαν ακόμη μακρύτερα σε άλλα εδάφη της Εγγύς Ανατολής. Τελικά, έφτασαν στο βασίλειο της Ακκαδίας και έμειναν εκεί για ένα διάστημα. Αλλά το πρόβλημα του υπερπληθυσμού υπήρχε και στην αρχαία Μεσοποταμία, κι έτσι οι μετανάστες αναγκάστηκαν να συνεχίσουν την αναζήτηση ελεύθερων εδαφών προς τα ανατολικά.

Επόμενος σταθμός τους ήταν τα εδάφη του νοτιοδυτικού

Ιράν (ή, αλλιώς, το αρχαίο Ελάμ), όπου παρέμειναν για ένα διάστημα αλλά, στη συνέχεια, και πάλι λόγω του υπερπληθυσμού, αναγκάστηκαν να μετακινηθούν ακόμη μακρύτερα, κι έτσι έφτασαν στα εδάφη του ανατολικού Ιράν.

Ο δρόμος της μετανάστευσης αυτών των φύλων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού φέρει μεν ίχνη από ερείπια εγκαταλελειμμένων οικισμών, όχι όμως και στρατιωτικών εισβολών ή μεγάλων μαχών. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια ειρηνική μετανάστευση αγροτικών φύλων όταν, σύμφωνα με την ακριβή έκφραση του I. Diakonoff, τα φύλα σιγά σιγά «επεκτάθηκαν» αναζητώντας νέα εδάφη προς εκμετάλλευση.

Οι νεοαφιχθέντες κατέληξαν έτσι στο ανατολικό Ιράν όπου ίδρυσαν έναν αριθμό μεγάλων οικισμών του τύπου Ισάρ III, στην περιοχή Σακντάντ. Έχοντας διασχίσει τα όρη Κόπε Νταγ, φυσικά σύνορα μεταξύ του σύγχρονου Ιράν και του Τουρκμενιστάν, τα νομαδικά φύλα εισχώρησαν στο έδαφος αυτής της αρχαίας χώρας, όπου ο εδραιωμένος γεωργικός τρόπος ζωής είχε τις ρίζες του στην 5η-4η χιλιετία π.Χ. Κατά συνέπεια, τα φύλα των εποίκων εγκαταστάθηκαν στα εδάφη όλου του σύγχρονου ανατολικού Ιράν, στο μεγαλύτερο μέρος του Αφγανιστάν, του Πακιστάν (συμπεριλαμβανομένου του Βελουχιστάν), του Τουρκμενιστάν, του νότιου τμήματος του Ουζμπεκιστάν και ενός μέρους του Τατζικιστάν. Ο υλικός πολιτισμός των φύλων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή από τη νότια ακτή της Κασπίας Θάλασσας και σχεδόν μέχρι την Αραβική Θάλασσα παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά.

Στην εν λόγω περίοδο, δηλαδή στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., οι περιοχές στους βόρειους πρόποδες του Κόπε Νταγ, τόσο εύφορες κάποτε, υπέφεραν πλέον από καταστροφική ξηρασία. Οι εαρινές βροχοπτώσεις είχαν ουσιαστικά σταματήσει και οι χείμαρροι του βουνού στέρευαν. Τα φύλα της περιοχής εγκατέλειψαν τους οικισμούς τους που ερειπώθηκαν. Τα μεταναστευτικά φύλα κατέλαβαν εκ νέου τους εγκαταλελειμμένους οικισμούς ή σε ορισμένες περιπτώσεις έχτισαν νέους δίπλα στους παλιούς (για παράδειγμα, το Τεκέμ Ντέπε κοντά στη θέση Ναμάζγκα, το Ελκέν Ντέπε κοντά στη θέση Κουσουτά). Οι

1. Τελετουργική δίχωρη εστία.

περιοχές αυτές, όμως, έγιναν σταδιακά ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένες και τα μεταναστευτικά φύλα μετακινήθηκαν ακόμη μακρύτερα προς την Ανατολή και εγκαταστάθηκαν τελικά στη λεκάνη του αρχαίου δέλτα του ποταμού Μουργκάμπ, που πηγάζει στο Αφγανιστάν, στην οροσειρά Χίντου Κους, τον Παροπάμισο των αρχαίων. Έπειτα από ένα σύντομο διάστημα, δεκάδες και στη συνέχεια εκατοντάδες οικισμοί χτίστηκαν στα γόνιμα εδάφη του δέλτα. Τα πλησιέστερα χωράφια χρησιμοποιήθηκαν για την καλλιέργεια δημητριακών, όπως σάρι και κριθάρι, και τα πολυάριθμα κοπάδια εξημερωμένων βοδιών έβρισκαν άφθονη τροφή στα λιβάδια. Σταδιακά διαμορφώθηκε στην περιοχή μια νέα ανατολική χώρα ομοσπονδιακού τύπου με πολύ ανεπτυγμένο πολιτισμό.

Κεντρικός οικισμός, κάποιοι είδους πρωτεύουσα, ήταν πιθανότατα η πόλη της οποίας τα κατάλοιπα σήμερα ονομάζονται Γκονούρ Ντέπε (Γκριζος Λόφος). Η συγκεκριμένη πόλη δεν ήταν συνηθισμένη. Το κέντρο της καταλάμβανε ένα ημιεπίπεδο ανάκτορο, τόπος κατοικίας για το βασιλιά και την οικογένειά του. Η επίσημη είσοδος στο παλάτι, που θυμίζει ιδιαίτερα μια παρόμοια είσοδο στο ανάκτορο της Κνωσού στην Κρήτη (το γεγονός αυτό παραπέμπει αναμφισβήτητα στην επιρροή της Ελλάδας στην περιοχή της εγγύς Ασίας), οδηγούσε σε

μια διμερή αίθουσα ακροάσεων. Μέσω μιας εσωτερικής αυλής που βρισκόταν έξω από την αίθουσα ακροάσεων, μπορούσε κανείς να μπει στην ευρύχωρη αίθουσα του θρόνου και στα ενδιατήματα του βασιλιά με τις μεγάλες αυλές για περιπάτους. Το ανάκτορο είχε επίσης ένα «σύμπλεγμα για τις επικήδεις υπηρεσίες», όπου διεξάγονταν οι νεκρικές τελετές των μελών της βασιλικής οικογένειας. Δίπλα στο «τελετουργικό σύμπλεγμα» υπήρχαν κτίρια που η αρχιτεκτονική τους παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με κατασκευές που είχαν πιθανότατα τις ρίζες τους στη Μικρά Ασία. Απέναντι από το ανάκτορο της κατοικίας του βασιλιά υπήρχε ένα ιερό, όπου ο ηγεμόνας και τα μέλη της οικογένειάς του μπορούσαν να πουν τις καθημερινές τους προσευχές. Το ιερό είχε μια δίχωρη εστία για αιματηρές θυσίες. Τα κτίρια της διοίκησης βρίσκονταν στο ανατολικό βοηθητικό τμήμα του ανακτόρου και πλάι τους ήταν οι κατοικίες εκείνων που υπηρετούσαν στο ανάκτορο.

Το ανάκτορο και τα κτίρια της διοίκησης περιτοιχίζονταν από ένα ισχυρό αμυντικό τείχος με ορθογώνιους πύργους, που είχαν πολεμίστρες σε σχήμα τόξου. Γύρω από την ακρόπολη υπήρχαν κτίρια λατρείας που με τη σειρά τους περιτοιχίζονταν επίσης από ένα επιπλέον αμυντικό τείχος τετράγωνου σχήματος, ενισχυμένο με στρατιωτικούς πύργους. Τα τείχη αυτά φαίνεται ότι αποτελούν την πρώτη αμυντική γραμμή του κεντρικού τμήματος του κτιριακού συμπλέγματος. Γύρω από το τετράγωνο των τειχών υπήρχαν μεγάλες και μικρές δεξαμενές, ναοί και κτίρια χειροτεχνών. Όλο το σύμπλεγμα περιβαλλόταν από ένα άλλο, τρίτο τείχος, το οποίο πιθανώς δεν είχε αμυντική χρήση. Ήταν στενό (πλάτους μέχρι 1 μ.) και δεν είχε στρατιωτικά τείχη. Πρόκειται για ένα κυκλικό τείχος που χώριζε τον πνευματικό κόσμο από τον εγκόσμιο.

Εκτενείς ανασκαφές στην περιοχή ανέδειξαν πολλά κοινά στοιχεία ανάμεσα στον πολιτισμό της αρχαίας Μαργκούς και τον κόσμο της αρχαίας Ανατολίας, και παρά τις ιδιαιτερότητές του και την πρωτοτυπία του μπορεί ακόμη να θεωρηθεί ως το πέμπτο κέντρο του παγκόσμιου πολιτισμού μετά τη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο, την Κίνα και την Ινδία. Οι πεποιθήσεις, οι τελετουργίες και τα έθιμα, που μας έγιναν γνωστά με τη μελέτη των μνημείων της Μαργιανής, έχουν πολλά κοινά με εκείνα της θρησκείας του πρώτου κόσμου, του Ζωροαστρισμού. Βεβαίως, όλοι γνωρίζουμε ότι ο Ζαρατούστρα γεννήθηκε πολύ αργότερα από την εποχή που αποικίστηκε η λεκάνη του δέλτα του ποταμού Μουργκάμπ. Αλλά με βάση τις αρχαιολογικές μελέτες σε υλικά που αποκάλυψαν οι ανασκαφές στη Μαργκούς, μπορεί να πει κανείς ότι πολλές θρησκευτικές ιδέες, τελετουργίες και έθιμα του λαού της προλείαναν το έδαφος όπου 1000 χρόνια αργότερα εμφανίστηκε ο Ζωροαστρισμός. Και έτσι, στην περίπτωση αυτή, μπορούμε δικαίως να χαρακτηρίσουμε τις πεποιθήσεις του λαού της αρχαίας Μαργκούς ως πρωτο-ζωροαστρικές. Ας δούμε τώρα όμως τα γεγονότα που αποδεικνύουν αυτήν την πρόταση.

Λατρεία της Φωτιάς

Οι ανασκαφές στον κύριο οικισμό του Γκόνουρ Ντέπε μάς έδωσαν αρκετά στοιχεία για το ότι η λατρεία της φωτιάς έπαιζε τον πιο σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή του τοπικού πληθυσμού. Αυτό αποδεικνύεται από τον πρώτο μνημειώδη Ναό της Φωτιάς που βρίσκεται στην ανατολική πρόσοψη του ανακτόρου της Γκονούρ. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν βωμούς και «δοχεία για την ιερή τέφρα», λατρευτικές εστίες ειδικής κατασκευής, που σχετίζονταν με το έθιμο να καλύπτεται ο νεκρός με στάχτη πριν από την ταφή, καθώς και ταφές ατόμων με αναπηρίες σε τύμβους με καμένους τοίχους.

Ο Ναός της Φωτιάς, που χτίστηκε την πρώτη περίοδο του οικισμού της Γκονούρ, γνώρισε τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις. Ο αρχαιότερος Ναός της Φωτιάς ανεγέρθηκε απευθείας στο έδαφος και είχε αρκετές αίθουσες. Το κεντρικό τμήμα του αποτελείται από μια υπερυψωμένη εξέδρα σε σχήμα T καλυμμένη με ένα στρώμα γύψου. Μια μακρά αλυσίδα από τέσσερις ορθογώνιους ναούς της φωτιάς εκτείνονταν κοντά στο ιερό. Οι βωμοί ήταν σκαμμένοι στο έδαφος και το εσωτερικό τους ήταν στρωμένο με πυρίμαχα τούβλα. Οι τοίχοι του ναού έφεραν έντονα ίχνη καύσης. Μεγάλοι όγκοι τέφρας που βρέθηκαν κοντά στο χώρο τεκμηριώνουν το γεγονός ότι η φωτιά έκαιγε συνεχώς στο εσωτερικό των βωμών.

Σε κάθε έναν από τους βωμούς είχαν σκαφτεί θάλαμοι (διαστάσεων 2x2 μ.) σε βάθος πάνω από ένα μέτρο. Ο μικρότερος, τέταρτος βωμός ήταν τοποθετημένος κάθετα στους υπόλοιπους, κάτι που εξηγείται από την έλλειψη χώρου. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι βωμοί ήταν εσκεμμένα «κρυμμένοι» από τα αδιάκριτα βλέμματα των μυημένων, αφού βρί-

2. Απίσχημη εστία.

σκονταν πίσω από έναν τυφλό τοίχο και ήταν σχεδόν άρατοι από την επιφάνεια. Πρέπει να σημειωθεί ότι σήμερα τα ιερά στους ζωροαστρικούς Ναούς της Φωτιάς είναι «κρυμμένα» σε ορισμένα «μυστικά» μέρη πίσω από μεγάλους τοίχους. Παρόμοιοι ορθογώνιοι βωμοί που βρίσκονταν πίσω από τοίχους χωρίς ανοίγματα αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές στο τέμενος της Γκονούρ και στο ναό του Τογκολόκ-21. Βρέθηκαν επίσης κοντά σε βασιλικούς τύμβους (για παράδειγμα, κοντά στον τύμβο 3235 στην Γκονούρ).

Δίπλα στους βωμούς βρέθηκαν ορθογώνιες κατασκευές από αποξηραμένους στον ήλιο πλίνθους, οι οποίες αποκαλούνται «αποθέτες ιερής τέφρας». Όταν έγιναν οι ανασκαφές, όλοι οι αποθέτες ήταν γεμάτοι με λευκή τέφρα δίχως προσμίξεις. Στο τελικό στάδιο της ύπαρξης της Γκονούρ όλοι οι βωμοί, καθώς και «οι αποθέτες», είχαν καλυφθεί με πλίνθους και είχαν σκεπαστεί προσεκτικά με κονίαμα ώστε να αποφευχθεί μελλοντική διάτρησή τους (η ανώτατη κυρίαρχη τάξη της Γκονούρ εγκατέλειψε την περιοχή τη 2η χιλιετία π.Χ., όταν ο ποταμός Μουργκάμπ άλλαξε ροή προς τη Δύση). Όπως αναφέρθηκε, αυτοί οι βωμοί βρίσκονταν ελάχιστα πάνω από το επίπεδο του εδάφους, γεγονός που συνάδει με τους ζωροαστρικούς κανόνες όταν, σύμφωνα με τη M. Boyce, οι βωμοί ήταν συνήθως «κατασκευασμένοι στο ύψος των ματιών καθισμένων ανθρώπων».

Ο δεύτερος τύπος κυκλικών βωμών αποκαλύφθηκε στις ανασκαφές στο «σύμπλεγμα θυσιών» της Γκονούρ. Ο πρώτος, ο «μεγάλος βωμός», είχε διάμετρο περίπου 7 μ. και ήταν σκαμμένος στο έδαφος σε βάθος 0,50 μ. Πρόκειται για ανοιχτή κατασκευή, με τοίχους ύψους μέχρι 1,3 μ., καλυμμένους

στο εσωτερικό και το εξωτερικό τους με κονίαμα. Ο ελαφρώς κοίλος πυθμένας τους ήταν καλά «πατημένος» και καλυμμένος με ένα παχύ στρώμα κονιάματος και με ένα στρώμα από στάχτη στο ανώτερο τμήμα του. Στην ανατολική πλευρά του βωμού υπήρχε μια δίοδος με δύο κατωφερή σκαλοπάτια και το νότιο τμήμα του ήταν μια δίχωρη λατρευτική εστία, με ίχνη καύσης. Αντίθετα με τις υπόλοιπες εστίες (βλ. παρακάτω) αυτή δεν είχε διαχωριστικό ανάμεσα στην κάμινο και το φούρνο· είχε, ωστόσο, μια «προεξοχή».

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αυτήν την εστία δεν καίγονταν ξύλα αλλά αρωματικά βότανα. Σύμφωνα με τους ειδικούς, οι σύγχρονοι ζωροάστρες πιστεύουν ότι οι θεοί δεν περιμένουν πάντα θυσίες με κρέας. Υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις που μπορεί να είναι πλήρως ικανοποιημένοι μόνο με τη μυρωδιά αρωματικών βοτάνων (Boyce 2003, σ. 23).

Στην Γκονούρ, σε ορισμένες λατρευτικές εστίες, στο βασιλικό ιερό και στον μεγάλο βωμό βρέθηκαν ίχνη καμένων αρωματικών βοτάνων. Και στις δύο περιπτώσεις σε αυτές τις εστίες, αντί για το διαχωριστικό μεταξύ καμίνου και φούρνου υπήρχε μια «προεξοχή». Στο βωμό που εξετάζουμε βρέθηκε ένα σχεδόν ακέραιο κύπελλο από όνυχα.

Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας αποδεικνύουν ότι ο βωμός αυτός χρησιμοποιήθηκε για να γίνονται θυσίες στους θεούς και όχι για την καύση της «αιώνιας φλόγας» στο εσωτερικό του. Όταν καταστράφηκε, χτίστηκε δίπλα ένας μικρότερος βωμός (διαμέτρου 5 μ.), επίσης με δίοδο προς το εσωτερικό.

Στο ναό Τογκολόκ-21, στο έδαφος ενός μεγάλου κυκλικού βωμού, βρέθηκε μια παχιά «κρούστα». Ειδικές αναλύσεις που έγιναν στο Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ της Μόσχας έδειξαν ότι στην αρχαιότητα στην επιφάνεια του βωμού έριχναν κάποιο λίπος, το οποίο κυλούσε κάτω στο βάθος, όπου σιγόκαιε μια μικρή εστία με κάρβουνα. Όταν το λίπος έφτανε στην εστία, η φωτιά δυνάμωνε και τότε ο καπνός μπορούσε να φτάσει στον ουρανό όπου οι θεοί τον απολάμβαναν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Στράβων έχει παρακολουθήσει παρόμοιες διαδικασίες: ζωροάστρες τοποθετούσαν κομμάτια λιπαρού κρέατος ακριβώς πάνω στα κάρβουνα της εστίας, η φλόγα δυνάμωνε και ο καπνός κατευθυνόταν προς τον ουρανό σε συνεχή ροή (Boyce 1982, σ. 154).

Ένας άλλος βωμός, διαμέτρου 3 μ., βρισκόταν στη νότια πρόσοψη του «Ναού των Θυσιών». Είχε επίσης ένα πέρασμα αλλά όχι εστία και μόνο η βόρεια πλευρά αυτού του βωμού έφερε ίχνη καύσης.

Και οι δύο τύποι βωμών, ορθογώνιος και κυκλικός, βρέθηκαν επίσης στις ανασκαφές στο τέμενος της Γκονούρ και στον μνημειώδη ναό Τογκολόκ-21. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι ο λαός της Μαργκούς χρησιμοποιούσε και τους δύο τύπους από την περίοδο της πρώτης τους εμφάνισης στη λεκάνη του δέλτα του αρχαίου Μουργκάμπ και μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Οι ορθογώνιοι βωμοί χρησιμοποιήθηκαν για την καύση της «αιώνιας φωτιάς», ενώ οι κυκλικοί για θυσίες σε διάφορους θεούς του ζωροαστρικού πανθέου.

Στο τέμενος της Γκονούρ, και πιο συχνά στο ναό Τογκολόκ 21, ορθογώνιοι βωμοί βρίσκονταν δίπλα σε ανοιχτές ορθογώνιες πλίνθινες εξέδρες (δίχως σκεπή). Οι κατασκευές αυτές θυμίζουν ιδιαίτερα τα *ρανί* που βρήκε η M. Boyce στους σύγχρονους ζωροάστρες και τα περιέγραψε στο βιβλίο της. Σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των Ινδο-Ιρανών πρόκειται για το χώρο όπου κάθονται οι θεοί, αθέατοι στους ανθρώπους (βλ. τα ιερά βιβλία των ζωροαστρών *Αβέστα* και *Ριγκβέντα*).

Αξίζει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στις τελετουργικές εστίες με δύο θαλάμους, αφού μόνο στην Γκονούρ βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό (πάνω από 120!). Η κατασκευή τους είναι διαφορετική από εκείνη των συνηθισμένων εστιών. Ανάμεσα στους δύο θαλάμους, από τους οποίους ο ένας χρησίμευε ως

κάμινος και ο άλλος ως φούρνος, υπήρχε ένα χαμηλό χώρισμα. Κατά κανόνα οι κάμινοι είχαν δυνατή φωτιά στο εσωτερικό τους και συχνά έχουν βρεθεί κατάλοιπα από κάρβουνα. Η κατασκευή αυτών των εστιών προφανώς εξυπηρετούσε ένα σκοπό, να αποτραπεί η επαφή της «αγνής φύσης» της φωτιάς με το αίμα από το κρέας και άρα να αποφευχθεί η βεβήλωσή της. Αυτό ανταποκρίνεται πλήρως στον ζωροαστρικό νόμο της διατήρησης της τελετουργικής αγνότητας της φωτιάς.

Στο πλάι αυτών των λατρευτικών εστιών συνηθισμένου μεγέθους, κατά τις ανασκαφές στην Γκονούρ αποκαλύφθηκαν πολύ μεγαλύτερες απιόσχημες εστίες. Φαίνεται ότι αυτές χρησιμοποιούνταν για τις θυσίες μεγάλων ζώων, όπως αποδεικνύεται από τα κρανία τους και τα μακρά οστά που αφέθηκαν πιθανώς για τους θεούς. Όπως οι συνηθισμένες λατρευτικές δίχωρες εστίες, και αυτές είχαν εσωτερικά διαχωριστικά με μεγάλες οπές, από τις οποίες ο καυτός αέρας από την κάμινο μπορούσε να φτάσει το κρέας του ζώου που θυσιαζόταν στο φούρνο.

Λατρεία του Νερού

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές απέδειξαν ότι για τους κατοίκους της Μαργκούς το νερό έπαιζε εξίσου σημαντικό ρόλο με τη φωτιά. Εδώ αξίζει να αναφέρουμε ότι αφού οι ζωροάστρες σέβονταν το νερό στον ίδιο βαθμό με τη φωτιά, η M. Boyce πρότεινε να τους αποκαλούμε λατρευτές όχι μόνο της φωτιάς αλλά και του νερού. Στα νότια προάστια της Γκονούρ οι ανασκαφές αποκάλυψαν μια μεγάλη και πιθανότατα φυσική λεκάνη επιφάνειας περίπου 150 μ. από τη Δύση προς την Ανατολή και 80 μ. από τον Βορρά προς τον Νότο. Με τη βοήθεια ειδικά κατασκευασμένων καναλιών και μέσω του συστήματος κεραμικών αγωγών που βρισκόταν κάτω από τα θεμέλια του κυκλικού τείχους η δεξαμενή γέμιζε με νερό από τον ποταμό Μουργκάμπ. Προς αποφυγή καταστροφής της όχθης στο σημείο όπου το νερό εισερχόταν στη δεξαμενή, οι αρχαίοι αρδευτές είχαν κατασκευάσει ενισχυτικά έργα με θραύσματα κεραμικών.

Τόσο στις νότιες όσο και στις βόρειες παρυφές αυτής της δεξαμενής είχαν κατασκευαστεί κτίρια διαφόρων χρήσεων με δίχωρες τελετουργικές εστίες στο εσωτερικό τους. Στο ανατολικό τμήμα του συμπλέγματος κτιρίων στη νότια όχθη βρέθηκε μια αίθουσα που ξεχωρίζει λόγω τριών διαδοχικών τελετουργικών εστιών πάνω σε χαμηλές πλίνθινες εξέδρες.

Οι αίθουσες που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές είχαν άμεση σύνδεση με τη μεγάλη δεξαμενή που εξετάζουμε. Φαίνεται ότι ακόμη και στην αρχαιότητα η ευρύχωρη αίθουσα που αναφέρεται παραπάνω δεν είχε βόρειο τείχος και ότι ουσιαστικά ήταν ένα είδος μεγάλης ταράτσας στην άκρη της δεξαμενής. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι αρχαίοι λαοί της Μαργκούς έχτιζαν μεγάλες ταράτσες (πλάτους μέχρι και 10 μ.) πλάι σε δεξαμενές, όπου κατασκεύαζαν αίθουσες με δίχωρες τελετουργικές εστίες. Όταν η στάθμη του νερού στη

3. Kobur, στο πεδίο 8 της ανασκαφής.

«μεγάλη δεξαμενή» υποχωρούσε προσπαθούσαν να σταματήσουν τη «διαρροή» κατασκευάζοντας δίπλα και κάτω από αυτήν ορισμένες τάφρους με τελετουργικές εστίες. Και αντίθετα με τις συνηθισμένες εστίες δύο θαλάμων αυτές κατασκευάζονταν απευθείας στο έδαφος.

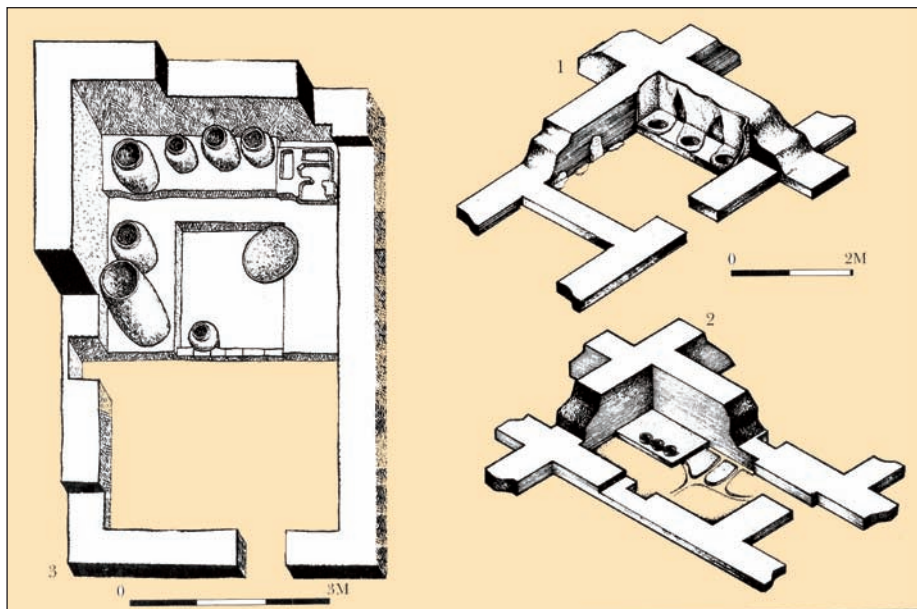
Είναι προφανές ότι υπήρχε άμεση λειτουργική σύνδεση μεταξύ της δεξαμενής και της τελετουργικής λατρείας του Νερού. Στην Αβέστα αναφέρεται περισσότερες από μία φορά ότι κάθε ζωροάστρης θα πρέπει να ξεκινά το πρωί με προσευχή στη Φωτιά και το Νερό και ότι κανένα έργο δεν θα μπορούσε να έχει ξεκινήσει χωρίς αυτήν. Είναι γνωστό ότι οι Ινδο-Ιρανοί λάτρευαν ποταμούς, λίμνες, ρυάκια και γενικά κάθε είδους αποθέματα νερού, καθώς και ότι οι σπονδές νερού ήταν αντίστοιχες με αυτές της φωτιάς.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το θολό νερό από τον ποταμό θεωρούνταν ακατάλληλο για ιερές τελεουργίες. Και πιθανώς για τον εξαγνισμό του νερού οι αρχαίοι λαοί κατασκεύαζαν ειδικά «φίλτρα» ή «ηθμούς». Έτσι, στα βόρεια της μεγάλης δεξαμενής της Γκονούρ κατασκευάστηκε η λεγόμενη «μικρή δεξαμενή» στο κέντρο της οποίας βρισκόταν ένας άδειος κύβος 7x5 μ. με αποξηραμένους στον ήλιο πλίνθους. Μέσω ειδικά κατασκευασμένων αγωγών, με τείχος όχι χαμηλότερο του μισού μέτρου, το νερό από τη μεγάλη δεξαμενή περνούσε σε αυτήν την κατασκευή μέσω μιας οπής στη βάση της. Το εσωτερικό του «φίλτρου» γέμιζε με κομμάτια από καλάμια του πο-

ταμού που χρησίμευαν για την κάθαρση του νερού. Στη συνέχεια, μέσω μιας ειδικής οπής απορροής, ένα μέτρο ψηλότερης από την οπή εισροής, το καθαρό νερό μεταφερόταν στη «μικρή» δεξαμενή. Και στη συνέχεια, όπως φανταζόμαστε, το νερό χρησιμοποιούνταν για θυσίες και σπονδές.

Ας θυμηθούμε για μία ακόμη φορά ότι οι προσφορές στη Φωτιά και το Νερό βρίσκονταν στο επίκεντρο των καθημερινών λατρειών που είναι γνωστές ως *γιάσνα*. Οι πιθανώς τακτικές αιματηρές θυσίες χρησίμευαν ως προσφορές στη Φωτιά. Γενικά η διαδικασία εξαγνισμού είναι ηθικό καθήκον κάθε ζωροάστρη και σήμερα, όπως κανόνας είναι και οι ζωροαστρικές ιεροτελεστικές πλύσεις από το κεφάλι μέχρι τα πόδια.

Ο μεγάλος αριθμός δεξαμενών διαφορετικού μεγέθους που ήρθαν στο φως είναι ένα επιπλέον στοιχείο που ενισχύει την υπόθεσή μας. Εκτός από τη μεγάλη και τη μικρή δεξαμενή στην Γκονούρ υπήρχαν και τέσσερις μικρότερες δεξαμενές νερού, οι οποίες γέμιζαν με νερό της βροχής που συγκεντρωνόταν σε αμμόλοφους (*takirs*). Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι περισσότερες δεξαμενές βρίσκονταν στο βορινό τμήμα του μνημείου, όπου ήταν δύσκολο να φτάσει το νερό από τον ποταμό Μουργκάμπ. Κατά συνέπεια, κατασκεύαζαν αγωγούς στο εσωτερικό του κυκλικού τείχους, στους αμμόλοφους, και στη συνέχεια το νερό που συγκεντρωνόταν κατευθυνόταν προς τις δεξαμενές μέσω ειδικών κεραμικών αγωγών (*kobur*) που είχαν κατασκευαστεί στη βάση του κυκλικού τείχους.

4. Λευκή αίθουσα στον Τογκολόκ-1.

Σχεδόν όλοι (εκτός από τους βορινούς αγωγούς) χτίστηκαν σε μεταγενέστερη περίοδο και στο πέρασμα του χρόνου οι αγωγοί αυτοί κατέστρεψαν τις προηγούμενες αίθουσες. Προφανώς, ο αγωγός του βορινού τμήματος της Γκονούρ σχεδιάστηκε ώστε να ενσωματωθεί στην αρχική κατασκευή του κυκλικού τείχους, αφού βρισκόταν στο υπόγειό του.

Οι δεξαμενές και όλο το αποχετευτικό σύστημα που βρέθηκε στην Γκονούρ φαίνεται ότι συνδέεται όχι μόνο με τα λατρευτικά λουτρά αλλά πιθανότατα και με πλατείες ομαδικών γευμάτων. Οι πλατείες αυτές βρίσκονταν σε διαφορετικά στάδια της ζωής στην Γκονούρ και χαρακτηρίζονταν από το τεράστιο μέγεθός τους. Οι μεγαλύτερες, μέχρι 700-120 τ.μ., δεν έφεραν σχεδόν καμία κατασκευή (βωμούς ή άλλα τελετουργικά κτίσματα) και οι επιφάνειές τους ήταν καλυμμένες πλήρως με μαύρη τέφρα σε συνδυασμό με οστά ζώων και θραύσματα κεραμικών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αρχαιότερη βορινή πλατεία ομαδικών γευμάτων μοιάζει με «σφολιάτα» που αποτελείται από διαδοχικά καμένα στρώματα και στρώσεις αγνής άμμου πιθανότατα από τον ποταμό. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η άμμος χρησίμευε για τον καθαρισμό του εδάφους. Χαρακτηριστικά, η Αβέστα όπως και η Ριγκβέντα περιέχουν αναφορές σε πλατείες ομαδικών γευμάτων που στο Ιράν ονομάζονται *Ida*, ενώ οι βεδικοί Άριοι τις ονόμαζαν *Iza* (Boyce 1982, σ. 165). Οι ανασκαφές στην Γκονούρ έδειξαν ότι πλατείες του τύπου *Ida/Iza* έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των φυλών της περιοχής. Εκτός από θραύσματα κεραμικών και τέφρα οι περιοχές αυτές καλύπτονταν επίσης με θραύσματα από οστά ζώων (ίσως υπολείμματα τροφών). Δίπλα στις πλατείες βρέθηκαν δεξαμενές που πιθανώς χρησιμοποιούνταν ως λουτήρες ιεροτελεστιών. Οι πλατείες αυτές βρίσκονταν σε διαφορετικά σημεία του μνημείου και σε όλες τις φάσεις της ύπαρξης του χώρου, μέχρι την τελευταία.

Είναι σημαντικό ότι όχι μόνο οι δεξαμενές αλλά και ομάδες

κτιρίων, τα περισσότερα από τα οποία περιλάμβαναν τελετουργικές εστίες με δύο θαλάμους που χρησιμοποιούνταν για το μαγείρεμα του θυσιαστήριου κρέατος, αποκαλύφθηκαν δίπλα σε αυτές τις πλατείες. Μπορεί κανείς να προτείνει ότι η πράξη των ομαδικών γευμάτων ήταν επίσης ένα είδος θυσίας και ότι οι άνθρωποι έτρωγαν το κρέας που μαγειρευόταν με «ειδική συγκέντρωση πνεύματος και ψυχής».

Λατρεία της Γης

Εκτός από τις λατρείες του Νερού και της Φωτιάς στη Μαργκούς εντοπίζεται και η λατρεία της Γης. Οι ανασκαφές κλασικών ναών όπως ο Τογκολόκ-1 και ο Τογκολόκ-21 αποκάλυψαν τετράγωνους

χώρους για τη σφαγή ζώων. Ήταν καλυμμένοι με μεγάλα θραύσματα από κεραμικά, ακόμη και με σκωρία κεραμικών. Βρέθηκε επίσης ένας αγωγός για την εκτροπή υγρών. Και στους δύο ναούς οι χώροι αυτοί δεν είχαν κατασκευαστεί στο αρχικό στάδιο της ανέγερσης του κτιρίου, αλλά εμφανίστηκαν μόνο αφού οι ναοί είχαν εγκαταλειφθεί. Η ειδική δομή τους μας κάνει να υποθέτουμε ότι κατασκευάστηκαν ώστε να αποφευχθεί η άμεση επαφή του αίματος του ζώου με την «αγνή φύση» της Γης. Στην Αβέστα αναφέρεται ότι εάν χυθεί αίμα στη γη, τότε αυτό θεωρείται έγκλημα και ότι για να αποφευχθεί πρέπει να προβλέπεται κατασκευή ειδικών χώρων.

Ο εξίσου ιερός σεβασμός για την «αγνή φύση» της Γης παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της ταφής ανθρώπων με κάποιου είδους αναπηρία. Οι άνθρωποι αυτοί κατά κανόνα θάβονταν σε ειδικά κατασκευασμένους λάκκους με τους εσωτερικούς τοίχους επιμελώς καμένους με φωτιά, διαδικασία που σύμφωνα με τις τοπικές πεποιθήσεις προστάτευε τη γη από βεβήλωση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτοί οι «καμένοι τάφοι» ετοιμάζονταν εκ των προτέρων κατά τη διάρκεια της ζωής αυτών των ατόμων.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ζωροάστρες τιμούσαν ιδιαίτερα τη Γη και έκαναν ό,τι ήταν δυνατόν για να αποφύγουν τη βεβήλωση της με το αποσυντιθέμενο σώμα του νεκρού. Η V. Krukona σημειώνει ότι όλα τα ιερά βιβλία των ζωροαστρών είναι γεμάτα με το φόβο του θανάτου και τη μιαιρότητα που είναι συνδεδεμένη με αυτόν. Αυτό αποδεικνύεται από τις επικήδεις τελετές των ζωροαστρών, που απαιτούσαν να αποφεύγεται η άμεση επαφή του πτώματος με τη Γη. Για να το πετύχουν τοποθετούσαν ένα μονωτικό υλικό μεταξύ του νεκρού και του εδάφους και επίσης δεν κάλυπταν τον νεκρό με χώμα αλλά τον τοποθετούσαν σε ένα είδος κατακόμβης, μια λεπτομέρεια που πρωτίτερα ήταν άγνωστη στο Τουρκμενιστάν. Ένα κλασικό παράδειγμα αυτού του είδους τύμβων αναπαρί-

σταται επίσης από τα επονομαζόμενα οσούαρι (ή οστεοφυλάκια), χαρακτηριστικό του συγκριτικά υστερότερου σταδίου του ζωροαστρισμού (για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Krukova 2005, σ. 241-245).

Λατρεία του Σόμα/Χαόμα

Με τις ανασκαφές στα ανατολικά προάστια της Γκονούρ ανακαλύφθηκε ένας μικρός ναός κοντά στη βασιλική νεκρόπολη. Πρόκειται για έναν από για τους αρχαιότερους γνωστούς ναούς που χρησιμοποιούνταν πιθανώς για την παραγωγή ενός παραιοσησιογόνου ποτού. Οι αρχαίοι Ιρανοί το ονόμαζαν *Χαόμα* και οι βεδικοί Άριοι *Σόμα*. Αυτή η υπόθεση βασίζεται στην εύρεση τεσσάρων μεγάλων παραταγμένων πίων, που το εσωτερικό τους ήταν επικαλυμμένο με ένα παχύ στρώμα λευκού γύψου ώστε να αποφεύγεται η διαρροή του υγρού. Τριάντα παρόμοιοι πίοι βρέθηκαν επίσης στο τέμενος της Γκονούρ. Όλοι οι πίοι χρησιμοποιούνταν για τον μακρόχρονο εμποτισμό μικρών κλαδιών και στημόνων αλκαλοειδών φυτών, εφέδρας και κάνναβης (σύμφωνα με τα αποτελέσματα ανάλυσης που πραγματοποίησε η καθηγήτρια N.R. Mayer-Melikyan, στο Κρατικό Πανεπιστήμιο Μόσχας. Βλ. το άρθρο της στο V. Sariannidis (επιμ.), *Margiana and ProtoZoroastrinism*, 1998, σ. 198). Τα φυτά τοποθετούνταν σε αυτούς τους πίθους για δύο λόγους: πρώ-

πλάκες με ημισφαιρικές προεξοχές στο κέντρο, που χρησιμοποιούνταν για την αποστράγγιση του χυμού των φυτών μέσω της πίεσης.

Η Σόμα στη *Ριγκβέντα* και η Χαόμα στην *Αβέστα* είχαν τριαδική απεικόνιση (ποτό, φυτό και θεότητα) και απαντούν σε διάφορες θέσεις, ενώ «μεταξύ των ιρανικών θεοτήτων δεν υπάρχει σχεδόν καμία άλλη εκτός από τη Χαόμα από την *Αβέστα* και τη βεδική Σοάμα με τόσο παρεμφερή χαρακτηριστικά στην ιρανική και την ινδική παράδοση» (Drezden 1977, σ. 351). Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι στους ναούς που αποκαλύφθηκαν με τις ανασκαφές στη Μαργκούς, πολλές αίθουσες σχετίζονταν με τη διαδικασία παραγωγής και χρήσης του ποτού Χαόμα. Μπορούμε να πούμε ότι αυτό ήταν το πιο τονωτικό ποτό που έφεραν τα μεταναστευτικά φύλα στη νέα τους χώρα. Επίσης, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι στο ναό του Τογκολόκ-21 κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν απολιθώματα εφέδρας, ανθέων και κάνναβης (Mayer-Melikyan 1998, σ. 198).

Το έτοιμο ποτό έμπαινε σε τελετουργικά αγγεία διακοσμημένα με ανάγλυφες μορφές στο χείλος τους. Αναπαριστούσαν ζώα και πουλιά και στο κέντρο της σύνθεσης υπήρχε ένα ζευγάρι ανθρώπων. Σε ένα αγγείο, ο άνδρας κρατά ένα παιδί στα χέρια. Αυτό μοιάζει με απεικόνιση ενός μύθου από τη *Ριγκβέντα*: ο θεός του Κεραυνού παίρνει από τη γυναίκα του το γιο του, ο οποίος στη συνέχεια χρίστηκε θεός του Σόμα/Χαόμα. Στο εσωτερικό ενός από αυτά τα τελετουργικά αγγεία βρέθηκαν τέσσερα κύπελλα-μικρογραφίες που χρησιμοποιούνταν για την πόση χυμού.

Ο δεύτερος τύπος τελετουργικών δοχείων που χρησιμοποιούνταν επίσης και για σπονδές είχε σωληνοειδείς απορροές με τη μορφή κεφαλής ταύρου ή αγελάδας, με σχεδιασμένα μάτια και σκαλισμένα κέρατα. Τα περισσότερα διακοσμούσαν με ένα δέντρο στο κέντρο και δύο κατσίκες στα πλάγια. Στο εσωτερικό ορισμένων δοχείων υπάρχουν χαραγμένοι βάτραχοι και ανάμεσά τους φίδια που προσπαθούν να φτάσουν το χείλος ενός αγγείου. Σε αυτήν τη σύνθεση δεν μπορεί παρά να θυμηθεί κανείς το μύθο από την *Αβέστα* που μιλά για τον κοσμικό ωκεανό Βαρουκάς, στο κέντρο του οποίου μεγαλώνει το «Δέντρο όλων των σπόρων». Γύρω του το ψάρι Κάρα κολυμπά και προστατεύει το δέντρο από μοχθηρά όντα (κυρίως φίδια και βατράχους) που προσπαθούν να φάνε τις ρίζες του. Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι οι ανασκαφές των ναών αποκάλυψαν ανάγλυφες εικόνες ψαριών, γεγονός που μπορεί να μην είναι τυχαίο.

Οι αρχαίοι φαίνεται ότι είχαν ειδικές αίθουσες για την παραγωγή Σόμα/Χαόμα, όπου τα δάπεδα και οι τοίχοι ήταν πλήρως καλυμμένοι με λευκό γύψο. Οι αίθουσες αυτές αποκαλούνταν συμβατικά «λευκές αίθουσες». Ήταν σκαμμένες στο κέντρο των ναών Τογκολόκ-1 και Τογκολόκ-21, καθώς και στο τέμενος της Γκονούρ. Πιθανότατα σε όλους τους ναούς δίπλα στις «λευκές αίθουσες» υπήρχαν συγκροτήματα τύπου «αυλή

5. Τελετουργικό αγγείο.

τον για να εξαλειφθεί η χαρακτηριστικά δυσάρεστη μυρωδιά τους και στη συνέχεια για να αλεστούν και να ετοιμαστούν για μελλοντική επεξεργασία. Οι πυθμένες όλων των πίων ήταν στερεωμένοι στο έδαφος με κονίαμα, λεπτομέρεια που θυμίζει έντονα τη «λευκή αίθουσα» του ναού Τογκολόκ-21, η οποία αναμφισβήτητα χρησίμευε για την προετοιμασία του τονωτικού ποτού τύπου *Σόμα/Χαόμα*. Άλλωστε, όπως και στο ναό Τογκολόκ-21 και σε άλλα μνημεία της Μαργιανής, στο τέμενος βρέθηκαν επίσης κεραμικές βάσεις που χρησιμοποιούνταν για το στράγγισμα του έτοιμου ποτού, καθώς και λίθινοι τριπήρες και γουδιά. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ειδικές επίπεδες λίθινες

με διαδρόμους περιμετρικά», δηλαδή υπήρχε μια κεντρική αυλή περιστοιχισμένη με διαδρόμους. Αυτό υποτίθεται ότι ήταν το μέρος όπου λάμβαναν χώρα οι τελετουργικές σπονδές.

Πιστεύουμε ότι οι λατρείες της «αγνής φύσης» της Φωτιάς, του Νερού και της Γης των λαών της Μαργκούς ενδεχομένως να χρησίμευσαν ως βάση για τη μετέπειτα προέλευση του Ζωροαστρισμού μεταξύ των τοπικών φυλών. Άλλωστε, υπάρχουν ορισμένα ακόμη στοιχεία που στηρίζουν αυτήν την υπόθεση.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΕΣ ΚΕΦΑΛΕΣ ΣΚΗΠΤΡΩΝ. Κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο ναό Τογκολόκ-21, στο δάπεδο της αίθουσας 332 βρέθηκε μαρμάρινη κεφαλή ταύρου, με ένθετα κέρατα από κάποιο άλλο είδος λίθου (κύανο ή κορνεόλιο) ή, ίσως, από χρυσό. Η βάση της κεφαλής ήταν στιλβωμένη και στις πλευρές υπήρχαν τρεις οπές για τη στερέωσή της στη βάση (σκήπτρο). Οι σύγχρονοι ζωοάστρες ιερείς χρησιμοποιούν πολύ παρεμφερή σκήπτρα κατά τη διάρκεια της μύησης νεαρών ατόμων στη ζωροαστρική θρησκεία.

ΠΕΛΕΚΥΣ ΣΕ ΣΧΗΜΑ ΑΓΡΙΟΧΟΙΡΟΥ. Οι περισσότερες ιρανικές θεότητες είναι γνωστές γιατί έχουν ανθρωπόμορφη εικόνα αλλά ταυτόχρονα μπορούν να μεταμορφωθούν σε διάφορα ζώα. Σε έναν τύμβο στη νεκρόπολη της Γκονούρ βρέθηκε ένας ορειχάλκινος πέλεκυς με μορφή αγριόχοιρου, τυλιγμένου με ένα φίδι. Δεν μπορεί παρά να μας παραπέμψει σε μία από τις μετενσαρκώσεις του θεού Βερεθράγκνα ως αγριόχοιρου. Στον ύμνο της *Αβέστα* στον Μίτρα, ο Βερεθράβνα παριστάνεται με τη μορφή ενός άγριου χοίρου (*Yasht* 10). Ένας δυνατός αγριόχοιρος με κοφτερά δόντια, ρίχνεται μπροστά στον Αχούρα Μάζντα έτοιμος να πολεμήσει τους άπιστους παραβάτες της συμφωνίας (M. Boyce).

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ. Ιδιαίτερη θέση στο σύστημα της Εγγύς Ανατολής αξίζει να δοθεί στη γλυπτική και τη σφραγιδογλυφία της αρχαίας Μαργιανής και της Βακτρίας. Πλάι σε απλά σχέδια υπάρχουν συχνά αφηγηματικές συνθέσεις και φανταστικές προσωπικότητες όπως, για παράδειγμα, ανθρώπινα όντα με φτερά και κεφάλια πτηνών. Επίσης, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα λίθινα φυλαχτά που απεικονίζουν ειρηνικά ζώα (σπάνια αρπακτικά και φανταστικά ζώα) σε όμορφα σκαλισμένα ανάγλυφα. Κάτω από τις κοιλιές των ζώων μπορεί κανείς συχνά να δει ειρηνικά φίδια ή φιδόμορφους δράκους με τα κεφάλια τους πάντα προτεταμένα προς τα πίσω πόδια των ζώων. Ο ειδικός στο θέμα P. Amiet πιστεύει ότι αυτός ο ξεκάθαρος «φαλλικός συμβολισμός» αντικατοπτρίζει την ιδέα της κλοπής του «ζωογόνου σπέρματος» που μακροπρόθεσμα σήμαινε τη συνέχιση της ζωής στη γη. Κατά κανόνα, η βασική διαμάχη γινόταν μεταξύ φιδιών και φιδόμορφων δράκων που πάντα απεικονίζονται σε θέσεις μάχης. Οι επιθετικοί φιδόμορφοι δράκοι αναπαριστώνται με ορθάνοιχτα σαγόνια, μεγάλα δόντια, διογκωμένα μοχθηρά μάτια, συχνά με φτερά και ένα κέρατο στη μύτη. Ο ανταγωνισμός τους αναπαριστά τη μάχη του Καλού και του Κακού, τη βα-

σική ιδέα της ζωροαστρικής ιδεολογίας και ηθικής. Την προσοχή μας προσελκύει μια μικρή ομάδα φυλαχτών από τη Μαργιανή, με την εικόνα μιας προσωπικότητας του αρχαίου ιρανικού έπους. Στην *Αβέστα* περιγράφεται ως «σγουρομάλλης» με μοχθηρό άγριο βλέμμα (Boyce 1989, σ. 97) και πρόκειται για τον δημοφιλή ήρωα Κερσάσπα. Είναι πολύ πιθανό η ύπαρξη μιας κοινής εικόνας του Κερσάσπα στα φυλαχτά από τη Βακτρία και τη Μαργιανή να αποδείξει ότι αυτό το έπος ήταν δημοφιλές και στις δύο χώρες και ότι αργότερα αυτό το γεγονός βρήκε την αναπαράστασή του στην *Αβέστα*.

VARA. Στην *Αβέστα* γίνονται αναφορές στη *Vara* (οικισμός, σύμπλεγμα αγροικίας) που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν κατά παράδοση ένας οικισμός τεσσάρων τετραγώνων. Ωστόσο, δύο μελετητές, οι B. Brentjes και K. Yettmar, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, ανακάλυψαν ότι η *Vara* ήταν ουσιαστικά ένα κυκλικό σύμπλεγμα αγροικίας. Την άποψη υποστήριξε και ο ακαδημαϊκός I. Steblin-Kamensky που έδωσε μια νέα ερμηνεία της *Αβέστα*. Σήμερα η *Vara* περιγράφεται ως ένας κυκλικός οικισμός με τρεις περιμετρικούς τοίχους. Ο πρώτος τοίχος έχει εννέα διόδους, ο μεσαίος έξι, και ο τελευταίος τρεις. Παραδόξως, η περιγραφή αυτή μοιάζει ιδιαίτερα με την κατασκευή του βακτριανού ναού Ντασλί-3 όπου ο εσωτερικός τοίχος έχει επίσης μόνο τρεις διόδους (V. Sariannidis 1977). Σύμφωνα με την άποψη του καθηγητή G. Tuschli το άλλο κτίριο δίπλα στο ναό Ντασλί-3 που έχει διαδρόμους σε σχήμα T δίπλα σε κάθε μία από τις τέσσερις πλευρές του θυμίζει αρχαίο ινδικό μάνταλα στέψης των ινδο-ιρανών βασιλέων. Η αδιάλειπτη ύπαρξη της ζωροαστρικής θρησκείας στα εδάφη της εγγύς και κεντρικής Ασίας αντιστοιχεί σε περισσότερο από μία χιλιετία και οι βασικές της ιδέες υιοθετήθηκαν αργότερα από τον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ. Σήμερα ελάχιστες μικρές κοινότητες ζωροαστρών λειτουργούν στο Ιράν και την Ινδία. Όταν η πρώτη αναφορά του ζωροαστρισμού έφτασε στην Ευρώπη και έγινε γνωστή σε ακαδημαϊκούς ήταν ήδη μια παλαιά θρησκεία στα τελευταία της στάδια. Γνωρίζουμε ελάχιστα για την προηγούμενη φάση, που μπορούμε να ονομάσουμε πρωτο-ζωροαστρισμό, όταν υπήρχαν πολλές βασικές θεωρίες αυτής της θρησκείας αλλά ο ηγέτης της, ο Ζαρατούστρα, δεν είχε γεννηθεί ακόμη. Προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι οι ανασκαφές στην Γκονούρ αποκάλυψαν τεκμήρια για τις τελετουργίες, τις παραδόσεις και τα έθιμα που μπορούν να θεωρηθούν πιθανότατα ως η βάση της ζωροαστρικής ιδεολογίας. Εκτενείς αρχαιολογικές ανασκαφές έδειξαν ότι ο λαός της Μαργιανής λάτρευε τη Φωτιά, το Νερό και τη Γη και είχε πολύπλοκες λατρείες ζώων, συγκεκριμένα του κριαριού. Είναι αλήθεια ότι σε πολλές θερμές και άνυδρες χώρες υπήρχε η λατρεία του νερού και ότι σε πολλές χώρες η φωτιά έπαιζε σημαντικό ρόλο στις τελετουργίες. Σε πολλές χώρες του κόσμου, ακόμη και σήμερα βλέπουμε μια ιερή αντιμετώπιση της γης. Αλλά φαίνεται ότι μόνο στη θρησκεία του πρώτου κόσμου, στο ζωροαστρισμό, βρίσκει κανείς τη λατρεία και των τριών «αγνών

στοιχείων», δηλαδή της Φωτιάς, του Νερού και της Γης, καθώς και την παραγωγή του «μαγικού» ποτού, του Σόμα/Χαόμα, παράλληλα με τη λατρεία του φυτού που χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή του. Μεμονωμένα, τα σύμβολα αυτά απαντούν σε κάθε αρχαίο πολιτισμό αλλά μόνο εδώ, στην Γκονούρ εμφανίζονται στο σύνολό τους. Ο υλικός πολιτισμός στην ευρύτερη περιοχή από τις θέσεις Σακντάντ και Ισάρ στο ανατολικό Ιράν και μέχρι τις θέσεις Κέτα και Μεργκάρ-Σιμπρί στο Βελουχιστάν αποτελεί τεκμήριο για μια μακρόχρονη διαδικασία μετανάστευσης, στην οποία είχε εμπλακεί ο πληθυσμός αυτής της τεράστιας έκτασης.

«ΠΕΡΙΠΤΕΡΟ». Χαρακτηριστική είναι η σύνδεση της Μαργιανής με τον πολιτισμό της κοιλάδας του Ινδού ποταμού. Στα δυτικά της κύριας εισόδου στο ανάκτορο της Γκονούρ υπάρχει ένα μικρό σύμπλεγμα που αποτελείται από αλληλοσυνδεδεμένα κοινά περάσματα και δύο αίθουσες που μοιάζουν με διαδρόμους (αρ. 115, 129-132, 110, 133). Ο κεντρικός ήταν αναμφισβήτητα η αίθουσα 115. Οι τοίχοι και το δάπεδο αυτής της μεγάλης αίθουσας είχαν καλυφθεί προσεκτικά με κονίαμα υψηλής ποιότητας. Η αίθουσα είναι ιδιαίτερη όχι μόνο επειδή έχει δέκα «τυφλά παράθυρα» (Sariannidis, 2005, σ. 116) αλλά επίσης λόγω μιας κατασκευής που έχει τέσσερις γωνίες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους μόνο με πλατιά και χαμηλά τοιχάρια και χωρίς να έχουν χτιστεί ποτέ ανάμεσα στις γωνίες τοίχοι. Τέτοιες κατασκευές (περίπτερα – δωμάτια δίχως τοίχους) δεν υπάρχουν πουθενά αλλού στην Εγγύς Ανατολή. Η μόνη αναλογία είναι η αίθουσα XXIII στο *Mohemdjo Daro*, που οι Ινδοί αρχαιολόγοι Dhavalikar και Arte καθορίζουν ως ναό της φωτιάς, αντίθετα με τη γνώμη του Marshall.

Οι ανασκαφές στη Μαργιανή και ειδικά στην Γκονούρ αποδεικνύουν ότι οι αρχαίοι λαοί αυτών των περιοχών είχαν κατακτήσει ένα πολύ υψηλό επίπεδο ανάπτυξης του πολιτισμού, της τέχνης, της αρχιτεκτονικής και της χειροτεχνίας. Υπήρχε μια πολύπλοκη κοινωνική διαστρωμάτωση. Οι λαοί αυτοί βέβαια πίστευαν στη μετά θάνατον ζωή, γεγονός που δηλώνεται από τα ταφικά έθιμα και δώρα τους. Ελπίδα για ένα καλό μέλλον μετά θάνατον είχαν μόνο εκείνοι που μπορούσαν να πληρώσουν πλούσιες θυσίες. Οι κύριες καθημερινές τους λατρείες αποτελούνταν πρώτα απ' όλα από θυσίες και χοές προς τιμήν της Φωτιάς και του Νερού, εξού και ο μεγάλος αριθμός των τελετουργικών εστιών που βρέθηκαν στην Γκονούρ. Πίστευαν επίσης σε πολλές διαφορετικές θεότητες και έκαναν διάφορες τελετουργίες προς τιμήν τους. Μερικές φορές θυσίαζαν ζώα και άλλοτε θεωρούσαν ότι οι θεοί θα ήταν ικανοποιημένοι απλώς με τη μυρωδιά θυσιών ή ακόμη με την πρόθεση να τους λατρεύσουν.

Συνοψίζοντας αυτά που περιγράφηκαν και εξετάστηκαν παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι πριν από τέσσερις χιλιάδες χρόνια, εδώ, στο έδαφος του σημερινού Τουρκμενιστάν, στην καρδιά της ερήμου Κάρα-Κουμ, η ζωή ανθούσε και υπήρχε ένα ανεπτυγμένο πολιτισμικό κέντρο ανατολικού τύπου. Οι

ιδεολογικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις αυτών των λαών μπορούν εύλογα να θεωρηθούν ως η βάση για τη μετέπειτα παγκόσμια θρησκεία και μπορούν να ονομαστούν πρωτο-ζωραστρισμός. Αρκετά αργότερα, βάσει αυτών ή πολύ παρόμοιων με αυτές, εδραιώθηκαν οι παραδόσεις, οι τελετουργίες και οι πεποιθήσεις της θρησκείας που γνωρίζουμε ως ζωραστρισμό. Οι επιστήμονες θα συμβάλουν στην επίλυση πολλών σκοτεινών σημείων, που υπάρχουν ακόμη όσον αφορά τις ρίζες του ζωραστρισμού.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Ελένη Οικονόμου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BOYCE M. (1982), *A History of Zoroastrianism*, τόμ. 1-3, Λάιντεν/Κολονία.
— (2003), *Zoroastriitzi, Verovaniya I Obichii*.
DANDAMAEV M. / V. LUKONIN (1980), *Kultura I Ekonomika drevnego Irana*.
DREZDEN M. (1977), *Mitologia drevnego Irana*.
KRUKOVA V. (2005), *Zoroastrizm*.
LITVINSKIY B. / I. PICHIKYAN (2000), *Ellinisticheskiy Hram Oksa v Bactrii* (Ujznyi Tadjikistan), τόμ 1.
MODI J. (1932), *The Religious Ceremonies and Customs of the Parses*.
RAK I. (1997) *Avesta v russkih perevodah*.
SARIANIDI V. (1977), *Drevnyii Zemledeltzi Afganistana*, Μόσχα.
— (2001), *Nekropolo Gonura I Iranskoe Yazitchestvo*, Μόσχα.
— (2002), *Margush, Drevnevostochnor Tsarstvo v Drevnei delte reki Murgab*, Ασχαμπάντ.
— (2005), *Gonur Depe. Gorod Tsarei I Bogov*, Ασχαμπάντ.
— (2006), *Turkmenistan, Tsentralnoaziatskiy Ochag Drevnevostochnoy Tsivilizatsii*, Ασχαμπάντ.
— (2007), *Nekropolis of Gonur*, Αθήνα.

Archaeological Evidence in Turkmenistan: the Desert Kara Kum

V. Saryannidis

The present work deals with the archaeological discoveries made in the last years in the Kara Kum, one of the largest deserts of the world, located in Central Asia in the eastern part of modern Turkmenistan. It was in the sands of the South-Eastern Kara Kum where archaeologists found an ancient country named Margush according to the Behustan inscription (Iran). Four thousand years ago, there, in the territory of modern Turkmenistan, in the heart of the Kara Kum desert, there existed flourishing life and a developed center of the ancient civilization of the ancient Eastern type. The ideological and religious beliefs of this people may be quite reasonably considered as the basis for the future world religion and can be called protozoroastrianism. Quite later based on these or very similar to these traditions, rituals and beliefs the religion known to us as Zoroastrianism was founded. The future scholars will help in solving many dark moments that still exist in the origin of the roots of the Zoroastrianism.